

Communicatietheorie

Johan Bruyninckx - <http://taalanderwijs.org> 2023

[Elementen van de communicatie](#)

[Roman Jakobson \(1898-1982\)](#)

[Leven](#)

[Communicatiemodel](#)

[Communicatieve functies en tekstdoelen](#)

[Referentiële functie](#)

[Expressieve functie](#)

[Appellatieve functie](#)

[Poëtische functie](#)

[Metalinguïstische functie](#)

[Kritische analyse van het communicatiemodel](#)

[Elementen onder de loep](#)

Communicatiemodel van Jakobson

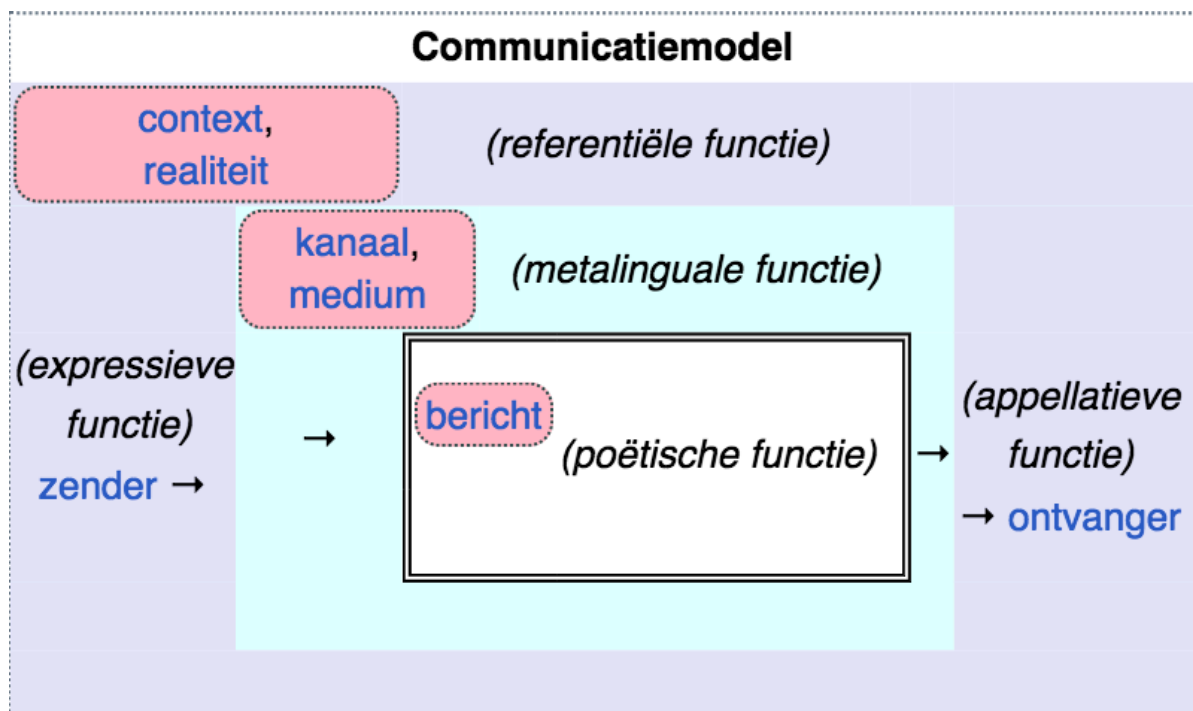
Roman Jakobson (1898-1982)

Leven

Jakobson studeerde taalwetenschap in **Moskou**, maar vertrok op 24-jarige leeftijd naar Praag, waar hij in aanraking kwam met een bloeiend intellectueel leven, en hij uiteindelijk medeoprichter werd van de zogenoemde **Praagse school**, samen met Nikolaj Troebetskoj en enkele anderen. Hiermee werd hij een van de grondleggers van het structuralisme, een van de belangrijkste stromingen in de twintigste-eeuwse taalwetenschap. Nadat de Duitsers in 1939 Tsjechoslowakije binnenvielen, vluchtte de (joodse en links-georiënteerde) Jakobson naar Scandinavië - eerst naar Denemarken en vervolgens naar Zweden. In 1941 kwam hij uiteindelijk in de Verenigde Staten terecht, waar hij hoogleraar zou worden aan Harvard en aan het MIT en waar hij in 1982 zou overlijden.

Communicatiemodel¹

De elementen van het communicatieschema worden in het onderwijs genoeg besproken. Voor Jakobson zijn elk van deze elementen verbonden met een specifieke taalfunctie: wanneer de nadruk in de communicatie op de zender ligt, spreken we over de expressieve functie (de ontvanger drukt zijn/haar gevoelens en gedachten uit); wanneer de nadruk op de ontvanger

¹ ["Closing Statements: Linguistics and Poetics"](#) (in Thomas A. Sebeok, *Style In Language*, Cambridge Massachusetts, MIT Press, 1960, pp. 350–377)

ligt, gebruiken we voornamelijk de appellatieve functie van taal (we proberen de toehoorder tot iets te bewegen, te activeren) enzoverder:

- **expressieve** functie: nadruk ligt op de **zender** en diens gedachten en gevoelens
- **appellatieve** functie: nadruk ligt op contact maken met de ontvanger en die activeren
- **poëtische** functie: nadruk ligt op de **taal** zelf, door taalspel en vrije associatie
- **metalinguïstische** functie: nadruk ligt op de **code** en spreken/afspraken maken over de code
- **referentiële** functie: nadruk ligt op duidelijke **referentie naar de realiteit**

Communicatieve functies en tekstdoelen

Tekstdoelen komen overeen met hun communicatieve functie, als de communicatie als geslaagd kan beschouwd worden. We gebruiken de term *communicatieve functies*, omdat communicatie niet noodzakelijk tekstueel hoeft te gebeuren.

Te veronderstellen dat elke tekst een duidelijk doel en welomschreven functie heeft, is niet correct. Enkel goed geschreven teksten tonen zich bewust van hun doel en functie. Ook kan een tekst een andere functie vervullen dan waarvoor hij oorspronkelijk geschreven is, of voor een ander doel gebruikt worden.

Referentiële functie

Hier ligt de focus op de **realiteit of context** van communicatie: de realiteit wordt beschreven.

In een simpele visie op taal lijkt dit vaak als de enige functie voorgesteld te worden: *mimesis*, het nabootsen van de realiteit. Bij Augustinus², verwijzen woorden naar *objecten in de realiteit of intenties in onze geest*.

Expressieve functie

Hier ligt de focus op de **zender** van de communicatie: er wordt een idee, gevoel, of mening verkondigd. Deze gedachten, gevoelens of ideeën zijn geen observeerbare realiteit en daarom is deze functie vrij duidelijk onderscheiden van de andere.

Appellatieve functie

Hier ligt de focus op de **ontvanger** van de boodschap: appellatieve communicatie tracht de ontvanger tot iets te bewegen, te activeren of te overtuigen. Zoals de andere, gaat deze ook deze functie vaak gepaard met referentiële communicatie.

² <https://philosophy-models.blog/2019/05/30/st-augustine-on-sign-and-language/>

Poëtische functie

Hier ligt de focus op de **vorm van de code** zelf. De taal (of het gebruikte tekensysteem) trekt de aandacht op haar vormelijk aspect: rijm, woordspel, ritme en klemtoon, ... zijn allemaal vormen van poëtisch taalgebruik. In de *Max Havelaar*, spreekt de koffiehandelaar Droogstoppel zich precies uit deze taalfunctie, omdat de waarheid (referentiële functie) eronder lijdt:

“Ik heb niets tegen verzen op-zichzelf. Wil men de woorden in 't gelid zetten, goed! Maar zeg niets wat niet waar is. ‘De lucht is guur, en 't is vier uur.’ Dit laat ik gelden, als het werkelyk guur en vier uur is. Maar als 't kwartier voor drieën is, kan ik, die myn woorden niet in 't gelid zet, zeggen: ‘de lucht is guur, en 't is kwartier voor drieën.’ De verzenmaker is door de guurheid van den eersten regel aan een vol uur gebonden. Het moet voor hem juist een, twee uur, enz. wezen, of de lucht mag niet guur zyn. Zeven en negen is verboden door de maat. Daar gaat hy dan aan 't knoeien! Of het weêr moet veranderd, of de tyd. Eén van beiden is dan gelogen.”³

Metalinguïstische functie

Hier ligt de focus op de **voorwaarden van communicatie: het medium, of de code**, of zelfs de ontvanger, maar de communicatie is de focus. In “Kunt u mij achteraan goed horen?” gaat het over het medium: draagt de stem tot achteraan in de zaal? In de uitspraak “Dat woord kun je echt niet gebruiken, dat is vrouwonvriendelijk” of “Gelieve Nederlands te spreken” is de code het onderwerp van de communicatie. Kom je thuis en roep je “Is er iemand thuis?” dan is de ontvanger het onderwerp van de metalinguïstische communicatie.

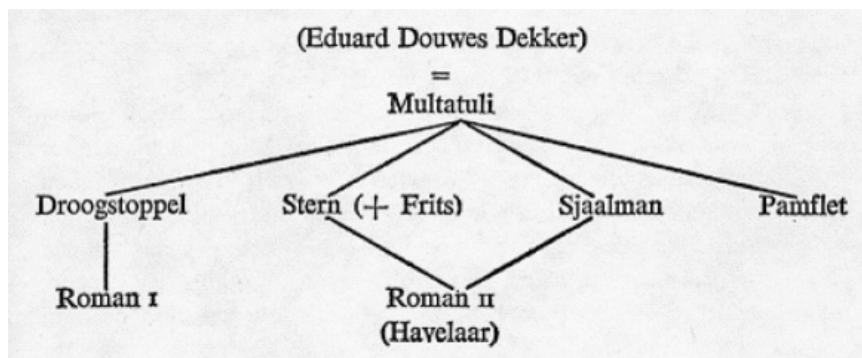
Kritische analyse van het communicatiemodel

Hoewel het communicatieschema nog altijd heel bruikbaar is om over taal en communicatie op gestructureerde manier na te denken, is er sinds de publicatie natuurlijk ook kritiek geformuleerd op Jakobson. Jakobson anticipeert deze kritiek in zijn artikel en geeft zelf aan dat er vaker dan niet een mix van functies aan het werk is.

³ Multatuli, *Max Havelaar*, p.4-5 https://www.dbnl.org/tekst/mult001maxh15_01/mult001maxh15_01_0003.php

Elementen onder de loep

Ten eerste zijn de elementen niet duidelijk onderscheiden. **Zender** lijkt een welomschreven duidelijk omlijnd concept. *Max Havelaar* (1871) is een boek waarin het onrecht in Indonesië aan de kaak gesteld wordt: het boek is van de hand van Edward Douwes Dekker die het pseudoniem Multatuli gebruikte om een boek te publiceren waarvan de tekst geredigeerd is door een koffiëkoopman Droogstoppel op basis van een bundel papieren van een illustreer figuur genaamd Sjaalman. Wie is de zender in deze tekst? Dekker, Multatuli, Droogstoppel of Sjaalman? Sommige teksten van Sjaalman zijn trouwens inlandse sprookjes die Sjaalman gehoord heeft, of een historische speech gegeven voor politieke hoofdmannen in Indonesië? Dit alles om duidelijk te maken dat een simpel concept als ‘zender’ uiteindelijk een vast gegeven blijkt te zijn en dat een tekst meerdere stemmen kan hebben. Wie is de zender bij een antwoord dat je ontvangt van een AI chatbot?

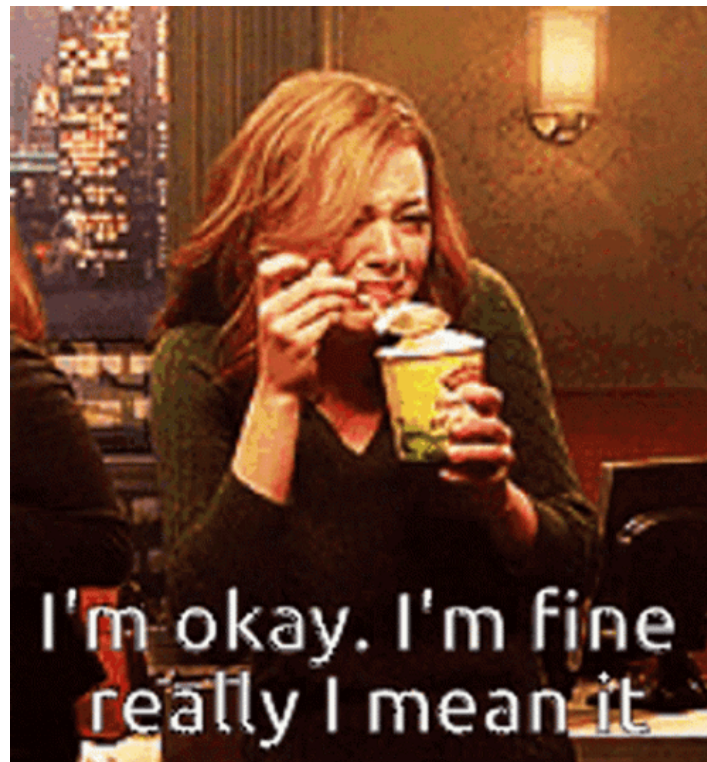
Ten tweede kan men aanhalen dat zelfs de **ontvanger** geen op zich staand element is: de ontvanger van de boodschap wordt geselecteerd door de keuze van de code. De code bepaalt als het ware wie ontvanger van de boodschap kan zijn. Dit lijkt een evidentie, maar vele organisaties en scholen maken op dit vlak klassieke fouten. Niet alle boodschappen hebben een vaste ontvanger, soms kan de ontvanger eender wie zijn:

Ten derde moet het concept van het **medium** aan een kritische blik onderworpen worden. Het medium draagt de boodschap en is in feite een negatief van de boodschap. De zwarte letters op het blad zijn enkel zichtbaar omdat het blad niet zwart is. De boodschap in de steen is zelf niet van steen: de boodschap is weggekapt steen. Een interessant medium van informatie en communicatie is DNA: dit heeft lang niet kunnen dienen als een medium van informatie, maar door de ontwikkeling van de wetenschap is dat wel het geval. Wat computerbestanden betreft, is de vraag interessant: op welke drager bestaat de tekst exact? Het antwoord is hier wellicht: een serie van 0'en en 1'en.

Ook is de **code** een moeilijk te duiden aspect van de communicatie: is het Nederlands, of Vlaams, of Brabants of Tiens? Over het beroemde zinnetje Middelnederlands *Hebban olla vogala...* zijn linguïsten het zelfs niet eens bij welke taal dit hoort: Engels of Nederlands? Trouwens zijn geen van deze twee talen in de Middeleeuwen gestandaardiseerde talen, maar een verzameling van ongeschreven dialecten. Wanneer deze wel geschreven worden is het Latijn een overduidelijke invloed. Ook kan de code op het eerste zicht een duidelijke boodschap bevatten, maar ook een geheime boodschap kan verhullen.

Wat op het eerste zicht het duidelijkste aspect lijkt van de communicatie, is wellicht het meest problematische: **de boodschap**. Bij eenvoudige, dagdagelijkse communicatie is de boodschap een evidentie. Soms draagt de context, of de code een boodschap, los van de eigenlijke boodschap.

Vaak is het tekstdoel ook duidelijk uit de context: in de advertentiepagina's en voor youtube filmpjes komen advertenties. In die zin is het vaak niet zo moeilijk voor taalgebruikers om de tekstdoelen te bepalen. Daarom is reclame er in de laatste decennia van weggeëvolueerd om expliciete boodschappen te verkondigen, bijvoorbeeld: ons waspoeder was het beste van alle waspoeders. Dit soort formuleringen maken de ontvanger zich ervan bewust dat het om reclame gaat en dat is iets wat de moderne reclame-makers ons proberen te doen vergeten. Reclame presenteert zich als een film, een comedy sketch, eender wat behalve reclame. Het enige doel is het grijpen van de aandacht van de ontvanger en deze vasthouden tot de baseline komt, of de signatuur met het merk, helemaal achteraan in het reclamefilmpje.

Er moet hier een opmerking gemaakt worden over het wetenschappelijk karakter van de menswetenschappen en de taalwetenschap in het bijzonder. Gedurende de laatste eeuw is veel onderzoek gedaan dat trachtte te begrijpen hoe de mens tot zo iets complex als taal in staat is. Hoe is een beperkt menselijk brein (zelf een kindbrein) tot een oneindig aantal talige uitdrukkingen in staat? Daar moet een generatief systeem achter zitten: een simpel systeem dat complexiteit kan genereren. Men kon zich lang niets anders voorstellen, of daar zou een logisch, wiskundig model achter verborgen zitten: een wiskundige formule doet net dit; een vaste formule (= grammatica), variable input en dat geeft dan eindeloos variabele output (=

oneindig aantal talige uitingen). De ultieme test voor logische taalmodellen is de vertaalmachine en het is opmerkelijk dat er op dit vlak slechts vooruitgang werd geboekt toen men begon af te stappen van op logica gebaseerde taalmodellen en de focus verschoof naar neurologische netwerken. Hier gaat het over relaties tussen hersennodes (concepten, woorden) die niet meer simpelweg binair kunnen worden voorgesteld (0/1, waar/onwaar). Dat de menswetenschappen zich niet 100% kunnen baseren op wiskundige of logische modellen, maakt hen niet minder wetenschappelijk, maar toont aan dat er op een andere manier met concepten en structuren moet worden omgegaan. Dit concept wordt ook wel omschreven als 'blurred edges': de grenzen zijn niet zwart wit. Voor een uitspraak zoals *de koning van Frankrijk is kaal* (die perfect grammaticaal is) kunnen we niet uitmaken of hij waar of onwaar is.⁴ Als we stellen dat die uitspraak 'niet waar' is, zou dit impliceren dat de koning van Frankrijk haar heeft; als we daarentegen zeggen dat deze uitspraak waar is, bevestigen we nogmaals het bestaan van een koning in Frankrijk -- maar die is er al lang niet meer.

⁴ Voorbeeld van Bertrand Russell: https://en.wikipedia.org/wiki/Definite_description